

יישוב יהודי באורניה בין שתי המרידות

דבי סקלר־פרנס
רשות העתיקות

רחל בר־נתן
רשות העתיקות

תוכנית כללית של שטחי החפירה.

האתר מצוי מצפון לירושלים, לרגלי תל אל פול – גבעת שאול המקראית. הוא נתגלה בעת חפירות הצלה של רשות העתיקות שנערכו בתוואי אי התנועה המפריד בין שני נתיביו של כביש מס' 1 (ירושלים-רמאללה) החוצה כיום את היישוב הקדום; תוואי בו אמורה לעבור הרכבת הקלה שתקשר את מרכז ירושלים עם השכונות הצפוניות. החפירות, במימון חברת מוריה, נערכו בהנהלת דבי סקלר בשנים 2003–2005, ובהנהלת רחל בר־נתן בשנים 2006–2007.¹

תולדות האתר

שועפט שוכנת על הדרך הראשית מירושלים אל שכם ואל הגליל, שהיא חלק מדרך ההר המרכזית – דרך אורך הסלולה מימי המקרא ועד ימינו על פרשת המים הראשית של ארץ ישראל. באתר נחשפו שמונה שלבי יישוב. ראשיתם במבנה בודד מימי בית שני (שכבה 1). במפלס גבוה יותר הוקם יישוב רומי בתקופה שבין שתי מרידות היהודים (שכבה 2). לאחר נטישתו, המקום לא נושב עוד, להוציא התיישבות ארעי, בהיקף מצומצם, בתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית (שכבות 3–4), שהייתה כרוכה גם בשוד של אבני בנייה. בתקופה הממלוכית, לאחר הקמת הכפר שועפט מדרום־מערב לאתר, כוסו שרידי היישוב מן התקופה הרומית בטרסות חקלאיות. בתקופה העותמאנית נסללה על גבי האתר דרך ירושלים־רמאללה. הדרך העותמאנית (שכבה 7) התגלתה במהלך חפירות מתחת לכביש האספלט שנסלל בימי השלטון הירדני. זה הורחב ונסלל מחדש ומשמש בימינו. תשתיות של מערכות מים וביוב, תאורה וקווי טלפון בתוואי של אי התנועה

התכנון היישובי

נראה כי היישוב נבנה כבר מראשיתו על פי תכנון רומי קפדני. הובחנו בו 15 מבנים (אינסולות) בגדלים שונים (מרוחב 10 מ' ומעלה), שנועדו למלא תפקידים שונים. ביניהם נסללו, ללא ריצוף אבן, רחובות שרוחבם 2.5–3.0 מ', וסמטאות ברוחב 1.5 מ', שכיוונם ממערב למזרח. מהלך הרחובות וכיוון פתחי המבנים בציר מזרח-מערב, מתייחסים כנראה לדרך הראשית שעברה ממערב, בציר דרום-צפון. גם הם רומזים אולי לקיומם של רחובות ראשיים שעברו משני צדי המבנים שנחשפו.

אורכם הממוצע של המבנים היה 20 מ', ואילו המבנים הגדולים ביותר, שבהם היו כנראה מבני הציבור של היישוב, אורכם הממוצע היה 30 מ'. השינויים המעטים שנעשו בתוכנית המקורית מעידים שהיא תוכננה היטב באופן שיענה על מרבית צרכי היישוב. ואולי הסיבה לכך שלא נמצאו כמעט שינויים היא משך הקיום הקצר של היישוב. המבנים בשטח הדרומי הם של בתי מגורים. לצד כל יחידת מגורים נחצב בור מים. צפונה יותר אותרו בניינים בעלי אופי ציבורי שנבנו באבני גזית ופתחיהם פונים מערבה. נתגלו כאן שני בתי מרחץ במתכונת המרחצאות הציבוריים הרומיים. שרידיהם של מבני ציבור נוספים מסתתרים ממזרח לשטח החפירה (אי התנועה), ונמשכים מתחת לכביש ולבתים שממזרחו.

תיאור מבני היישוב

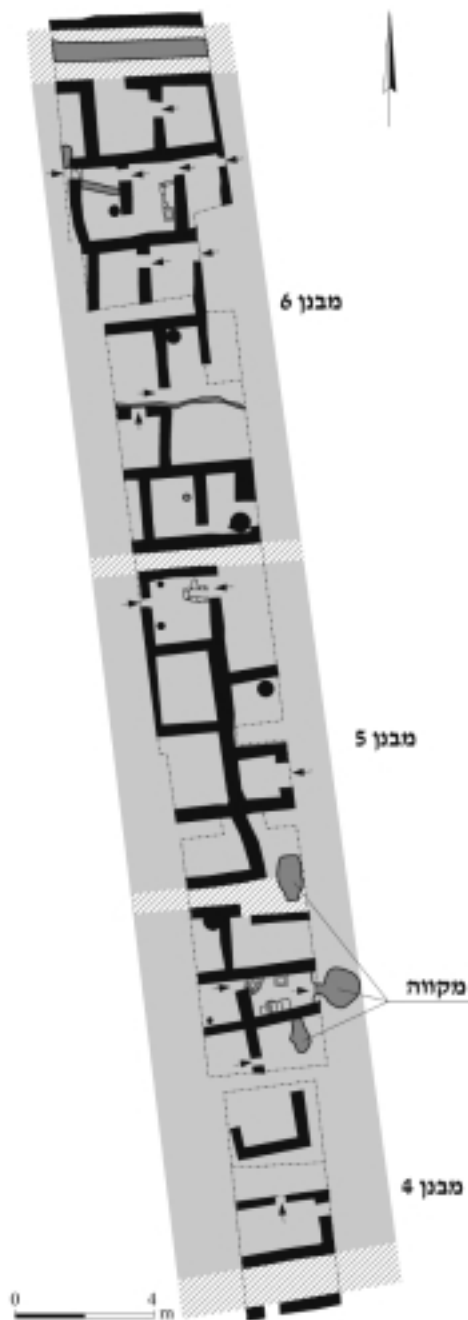
בדרום, סמוך למסגד המקומי (בשטח K1), נתחם היישוב בקיר שנבנה על סלע האם והשתמרותו גבוהה. מדרום לקיר נתגלה סלע האם ללא שרידי בנייה, אולי בשל הפרעות מאוחרות. רק בריבועים הדרומיים ביותר של החפירה שרדו קטעי קירות, מהם עבים במיוחד, כולם בני זמנו של היישוב. אפשר שאלה הם שרידי בנייה חקלאית בקרבת היישוב. בשטחים C, D, K2, גם הם ברצועה הדרומית, נחשפה סדרה של עשרה מבנים שאורכם 10–22 מ'.

חדרו במקומות אחדים עד לרצפות המבנים של היישוב הרומי וגרמו לו הרס. במלחמת העולם הראשונה, לאחר כיבוש ירושלים על ידי הבריטים, נסללה כאן (ברוחב 0.60 מ') מסילת הברזל ירושלים – אל בירה, שנועדה להעביר אספקה ליחידות הצבא הבריטי שחנו מצפון לירושלים. המסילה לא פעלה זמן רב, ופורקה לקראת סוף 1918, לאחר שנפתחה ההתקפה הסופית של הבריטים והחזית התרחקה מהרי יהודה (פיק 1981). שרידים מעטים של המסילה נמצאו במהלך החפירות. עם התרחבות שכונת שועפט בימי השלטון הירדני, נבנו לאורך הכביש בתים חדשים ומפוארים (אחד מהם שימש את חוסיין מלך ירדן, שאף החל לבנות ארמון בפסגת תל אל פול). גם בתים אלה נבנו על גבי שרידי היישוב הרומי.

היישוב הרומי בין שתי המרידות

היישוב הרומי (שכבה 2) נמצא במרחק של 4 ק"מ צפונית לירושלים, ממערב לכביש הרומי ירושלים – שכם. בשל אילוצי החפירה, נחשפה מן היישוב רצועה שאורכה כ-506 מ', ורוחבה כ-8 מ' בלבד. ברצועה זו לא נחשפה אף יחידה ארכיטקטונית שלמה ולא ניתן היה לשרטט תוכנית שלמה של מבנים. לפיכך לא ברורים גם תחומי המזרחיים והמערביים של היישוב, אולם נתגלו גבולותיו של היישוב בצפון ובדרום. שרידים של היישוב נתגלו גם מתחת לבתים המודרניים שמדרום לצומת המצוי בשטח החפירה, והמפריד בין שטחי החפירה הדרומי והצפוני לה. חרף מגבלותיו של השטח שנחפר, גודלו הרב איפשר לנו לעמוד על אופיו של היישוב הרומי ולשרטט את מתאריו הכללי.

היישוב נבנה על מדרגת סלע גבוהה, המשתפלת בחדות ממזרח למערב ובמתינות מדרום לצפון. על פי הטופוגרפיה ניתן לשער כי מתאר היישוב היה צר וארוך, והוא נתחם במערב על ידי ואדי אל חנין. דומה שבחלקו הדרומי רוחבו היה כ-30 מ', ובצפון הוא התרחב לכדי 40 מ'. שטחו נאמד איפוא ב-16 דונם.²

תוכנית מבנים 4-6.

מבנן 1 (אורכו 19 מ'), הוא בן ארבעה חדרים וחצר שבה בור מים (מהמעטים שאפשר לעמוד על תוכניתם). הוא גובל בדרום בקיר התוחם של היישוב ובפינה הצפונית מזרחית במגדל(?). על פי אופיו שימש מבנן זה למגורים.

מבנן 2 (אורכו 21.5 מ') נהרס ברובו, הן בשל התשתיות המודרניות והן בשל שוד אבן בתקופה הביזנטית.

מבנן 3 (אורכו 22.40 מ') כלל חדרי מגורים, טבון ובורות מים ונראה ששימש למגורים, למלאכה ולתעשייה זעירה.

מבנן 4 (אורכו 20 מ') הוא "יחידת המקוואות" הגובלת בסמטה בצפון. מקווה אחד נחצב כנראה במרתף הבית, ומקווה שני נחצב מצפון לו, במערה. הכניסה אליו הייתה דרך חדר מבוא ומסדרון כניסה. בצדי המסדרון נמצאו מתקנים מאבן. בקצה הסמטה נחצב מקווה שלישי לתוך מערה. במבנן נמצאו פתחים שנאטמו במכוון, ומפולת עזה בעקבות שריפה.

מבנן 5 (אורכו 19 מ') כלל מספר חדרים במפלסים שונים. במפלס העליון, המזרחי, נחשפו חדרים או חצרות, שבהם תנורי אפיה ובישול (טבונים). באחד החדרים נתגלו סימני שריפה עזה ועדות לנטישה חפוזה. על רצפת החדר נמצאו כלים בתוך מפולת, שרידי עצמות, וממצא נדיר של שולחן למדידת נזולים עשוי אבן ולידו מצקת. באחד הטבונים נמצא סיר בישול שהכיל עצמות של בעלי חיים.

מבנן 6 (אורכו 27 מ') כלל מספר בתים, חצרות ובור מים. אחד הבתים כלל חצר שניקזה מי גשמים לבור מים, ומדרגות העולות לקומה שנייה (מכאן שהמגורים היו בקומה השנייה, שלא השתמרה במרבית המקרים). רחוב (ברוחב 3 מ'), שבמרכזו תעלת מים, הפריד בין מבנן זה למבנן הבא.

מטמוני מטבעות מתחת לרצפות, לצד סימני שריפה מקומיים וכלים מנופצים על רצפות.

המרחב הציבורי

בשטח זה, מצפון לצומת, נחשפו שני בתי מרחץ ציבוריים שנבנו במרחק של כ-40 מ' זה מזה. שטח זה השתרע על שלוחת סלע רחבה, שאיפשרה בנייה נרחבת יותר (שכאמור תחומיה לא נחקרו עד תום; יתכן שרוחבה הוא 40 מ' או אף יותר מכך).

בית המרחץ הדרומי (מבנן 11, שטח E, אורך הקטע שנחשף 28 מ') גובל ברחוב מצידו הצפוני. גודלו משוער, שכן צדו הדרומי לא נחפר, מאחר שהוא נמצא מתחת לצומת. כלפי מערב ומזרח הוא נמשך משני צידיה של הרצועה שנחפרה, אל מתחת לכביש של ימינו, ואף מתחת לבתי המגורים ממזרח לכביש. בית המרחץ נבנה במתכונת המרחצאות הרומיים, כנראה מטיפוס בית המרחץ הטורי. הוא כלל שלושה חדרים שמהם נחשפו חדר התנור (פראפורניום), החדר החם (קלדריום) והחדר הפושר (טיפדריום) כנראה לצדו. בדרום הייתה פליסטרה עם בריכה. מערכת החימום (ההיפוקאוסט) השתמרה במלואה. היא נשענת על צינורות חרס – טכנולוגיה נדירה למדי בארץ ישראל. בהריסות הקלדריום נתגלו שרידים של רצפת פסיס צבעונית.

בית המרחץ הצפוני (מבנן 14, שטחים F ו-A) אורכו 18.5 מ', רוחבו 14 מ', והוא כלל כנראה שני אגפים דומים זה לזה. ממנו נחשפו בעיקר חדרי הקלדריום והטיפידריום. במהלך קיומו של היישוב נעשו בו שינויים. היחידה הקדומה של בית המרחץ כללת מאגר מים תת קרקעי שלו פתח מקושת ועליו בריכה, מקווה טהרה מצפונו ואמבטיות רחצה מדרומו. בשלב מאוחר יותר הוסב המקווה לשמש מאגר מים, ועל גביו נבנו אמבטיות עם שרידי בטון רומי וריצוף בתשליבי אבן צבעונית (אופוס סקטילה). בצדו הצפוני נתגלתה לטרניה גדולה. ממזרח לבית המרחץ נתגלו שרידי מבנה

מבנן 7 (אורכו 9 מ') שונה באופיו. הוא כלל חדרים רוחביים זהים בעלי קירות עבים וחצר (?) גדולה במזרח.

מבנן 8 (אורכו 16 מ') כלל חדרים מלבניים (4x5-5 מ'), שפתחיהם פונים למערב. יתכן שאין זו יחידת מגורים אלא יחידה של מחסנים או חנויות. כאן נמצאו 5 קסתות חרס ובחדר סמוך נמצא מצבור של כלי זכוכית.

מבנן 9 (אורכו 31 מ') כולל שורת חדרים מלבניים, או צמדים של חדרים מלבניים עם מסדרונות ברוחב 1.5-1.0 מ' לצדיהם. ברצפתו של הדרון רבוע קטן נמצא מטמון של 30 מטבעות. בחדר מלבני (4.5x3 מ') נמצא קנקן שלם שנקבע בתושבת חצובה בסלע בצד הקיר. צמוד אליו, בגובה שפתו ובמפלס הרצפה העליונה, נמצא מטמון של 118 מטבעות (ראו הדו"ח על המטבעות במאמר נפרד). באחד מחדריו נתגלו שרידי שריפה עזה. שלושת החדרים האחרונים תוכננו כיחידה אחת, להם קיר של אבני גזית ופתח במערב. דומה שחדרים אלה לא נועדו למגורים.

מבנן 10 (שטח DD) הוא יחידה הנמשכת מחוץ לחפירה, מתחת לצומת בצפון (אורכה החפור 21 מ'). היא כללה שבעה חדרים מלבניים בציר מזרח-מערב, שגודלם זהה (3x5 מ'). החזית בנויה באבני גזית והפתחים פונים למערב; לפנייהם השתרע מרחב פתוח (חצר או רחוב). לצד כמה מהיחידות נמצא בור מים. באחד החדרים, ביחידה הדרומית נחשף מתקן מטיח. ביחידה המרכזית של המבנן נמצא מקווה הצמוד לבור מים. המקווה הוזן על ידי צמד תעלות מים המגיעות ממערב. סמוך אליו מצויים שני מכתשי אבן. על הרצפה נמצאה סכין. ביחידה הצפונית, בתוך שכבת שריפה, נמצא עשיר במיוחד שמתוכו נציין שולחן מאבן גיר, הדומה לשולחנות שנמצאו בעיר העליונה בירושלים, ומטבע זהב של הקיסר טריאנוס (112-115 לספירה). ייתכן שהיו אלה חנויות, או חלק משוק עירוני מעוצב (מקלום?). ביחידה זו נמצאו עדויות לנטישה מאורגנת:

מבנן 3, מקווה חצוב במרתף החדר.

זמנו של היישוב:

בין שתי המרידות (70–130 לספ"ה)

במבנים הובחנו שתי רצפות, אך השינויים בין שני השלבים באתר הם קטנים וכנראה נעשו מתוך צרכים פנימיים. מכאן אפשר ללמוד הן על משך הזמן הקצר של קיום היישוב והן על תכנונו המוקדם והמסודר. על תאריך הקמתו של היישוב מעידים המטבעות מימי הבית השני שנמצאו ביסודות הבתים ועל גבי הסלע. המטבעות המאוחרים, המשמשים טרמינוס פוסט קוום לתאריך הקמת היישוב, הם פרוטות של השנים השנייה והשלישית למרד הראשון. מאידך גיסא, על רצפות הבתים נמצאו מטבעות ערים מן המאה הא' וראשית המאה הב' לספ"ה (מטבעות יהודה השבויה הנושאים טביעות רכב של הלגיון העשירי, מטבעות של דומיטיאנוס והדריאנוס, ואורוס (aureus) זהה

בנוי גזית, המעידים על קיומו של מבנה ציבור גדול הטמון מתחת לכביש המודרני.

מבננים 12 ו-13 (אורכם 19 מ', ר-16 מ' בהתאמה)

נמצאים בין שני בתי המרחץ. הם כללו חדרי אורך, דבר המעיד כנראה על בנייה ציבורית.

מבנן 15 (אורכו 26 מ') היה גם הוא כנראה מבנה ציבור.

בצפון השטח נתגלו אשפתות היישוב, המציינות כנראה את שוליו. מצויים שם גם שרידי בנייה דלים. נראה כי היישוב היה בתחילתו מצומצם לדרום, והתרחב צפונה במהלך השנים. שרידים של סוללת אבן שנחשפה בצפון היישוב מעידים על בנייתה של יחידה ארכיטקטונית גדולה נוספת, שמהותה לא ברורה.

עמודי ההיפקאוסט בבית המרחץ הדרומי.

ההתיישבות העיקרית וההתפרסות היישובית שייכת לתקופה שלאחר החורבן. בשלב מוקדם זה של המחקר ניתן למנות כמה מאפיינים ליישוב שנחשף.

דומה כי בזמן המרד הראשון, או מיד לאחר חורבן ירושלים, הוקם כאן, כנראה ביזמה של השלטונות הרומים, יישוב אזרחי עירוני גדול ומתוכנן, שחולק לרבעים פרטיים וציבוריים. המקוואות, כלי אבן וכלי חרס מקומיים שנמצאו על רצפות הבתים מעידים שהאוכלוסיה הייתה יהודית והקפידה על דיני טומאה וטהרה. גם חקר עצמות בעלי החיים באתר (שנעשב בידי רם בוכניק) מצביע על שכחותן הנמוכה של עצמות החיות הטמאות. מאפייני צריכת הבשר ביישוב – העדפת צאן (עזים יותר מכבשים) ובקר בוגר – מעידים על אוכלוסיה אמידה. יתכן שהיו אלה פליטי האצולה היהודית הירושלמית שיושבו כאן בידי השלטון הרומי בזמן המרד או לאחר חורבן העיר בשנת 70 לספ"ה.

על יישובה הזמני של שכבת אצולה יהודית שפרשה מן המלחמה ביישוב גופנא, שנעשה ביזמת טיטוס במהלך המרד, מעיד יוסף בן מתתיהו (מלחמת היהודים, ו, 115). במקום אחר (שם, ה, 51), מזכיר יוסף בן מתתיהו כפר בשם גבעת שאול השוכן במרחק כ־30 סטדיות (5.5 ק"מ) צפונית לירושלים. מקובל לזהות את תל אל פול עם גבעה, הנקראת בתנ"ך גם גבעת בנימין או גבעת שאול (שופטים כ, ד; יד; דברי הימים א' יא, לא). ליד כפר זה חנו חיילות טיטוס לפני ההתקפה על ירושלים. יתכן וזו הסיבה שהרומאים בחרו במישור שמדרום מערב לתל אל פול לבניית היישוב שאת שרידיו חשפנו. יתרה מזאת, גילוי של היישוב היהודי האזרחי בקרבת ירושלים יש בו כדי להעיד על החלוקה המנהלית החדשה שערכו הרומאים בירושלים ובסביבתה לאחר החורבן, כתוצאה מן המרד.

על החלוקה החדשה של יהודה ניתן ללמוד מרשימת הטופרכיות של פליניוס הזקן (NH V 70) המתוארכת

נדיר של הקיסר טריאנוס). המטבעות במטמונים אינם מאוחרים לשנת 127/126 לספ"ה, ולכן נראה כי היישוב ננטש ערב מלחמת בר כוכבא ולא לקח חלק במרד, למרות שיש בו סימנים המעידים על הרס חלקי. לאחר הנטישה לא שבו התושבים ליישוב.

באשר לנטישת האתר, יש לומר כי הממצא אינו חד משמעי. מרבית הממצאים מעידים אמנם שהייתה נטישה מאורגנת, המתבטאת באטימת דלתות והטמנת מטמונים ובכך שחדרים רבים נמצאו ריקים מכל ממצא. בחדרים אחרים נמצאה שכבה של כ־0.50 מ' הצטברות עפר על הרצפות, ועליה מפולות של הקירות, דבר המעיד כי החדרים היו נטושים פרק זמן מסוים קודם שהוחל בהרס שיטתי של היישוב. יש לציין כי באתר לא נשתמרו כמעט קירות לגובה של מספר נדבכים, כיוון שהוא נפגע משוד אבנים נרחב בין התקופה הרומית המאוחרת לתקופה הממלוכית. ברוב החדרים לא אובחנה שכבת שריפה והרס. גם מיעוט הכלים השלמים על הרצפות מעיד על נטישה מאורגנת של האתר ולא על חורבן והרס. מצד שני, יש חדרים שכן נהרסו בשריפה, או חדרים שבהם הושארו כלים באתרם, דבר המעיד על נטישה מהירה.

כך שלגבי אחריתו של היישוב, העדות הארכיאולוגית אינה חד משמעית: נמצאו סימנים לנטישה מכוונת, לצד סימנים של הרס חלקי בתקופת הקיסר הדריאנוס. אולם, כאמור, אין סימנים להשתתפות במרד בר־ כוכבא. אישוש למסקנה זו עולה מהיעדרן של מטבעות בר כוכבא.

מירושלים לארניה

שרידים בודדים של מבנה מימי הבית השני שנמצאו מתחת לבית המרחץ הדרומי ובקברתו מעידים על התיישבות דלילה באזור שועפט לפני המרד הגדול. הייתה זו אולי חווה, כנראה חלק מהעורף החקלאי של העיר לרגלי היישוב הראשי של הפריפריה שהיה באותה עת בתל אל פול (גרניהוט 1997, 151). אך

בעיקר על המבואות המערביים, הדרומיים והמזרחיים של ירושלים (ארובס וגולדפוס 2007). במבואות הצפוניים הוקם היישוב היהודי בשועפט, שכלכלתו התבססה כנראה על אספקת מזון לחיילות הרומיים ועל מתן שירותי דרך. מכל מקום, ממצא ארכיאולוגי זה, וקיומם של קברים יהודיים במעגל הפנימי הקרוב לירושלים (ברדיוס של 3.5 ק"מ) ובמעגל המרוחק יותר (ברדיוס של 5.0 ק"מ), שבו נכלל היישוב בשועפט (קלונר וזיסו 2003, 68-69; זיסו 2001, 308-323), מורה כי אזור ירושלים לא נתרקן לחלוטין מאוכלוסיה יהודית בעקבות החורבן. היהודים שנותרו בסביבת העיר התיישבו ביישובים קטנים דוגמת היישוב בשועפט. מצב זה השתנה רק סמוך למרד בר כוכבא. העדר מטבעות בר כוכבא מעיד כי היישוב ננטש לקראת מרד זה, קודם לשנת 132 לספ"ה.

על ידי מרבית החוקרים לאחר החורבן. על פי רשימה זו מכונה מעתה הטופרכיה של ירושלים בשם אורינה (ההר או הר המלך; שחר 2000, 2003, 2006 ומראי מקום מפורטים שם, וכן ראו במאמרה של חנה כותן בכרך זה). על חלוקה מנהלית זו מלמד גם פפירוס מורבעת 114. זהו שטר הלוואה שנחתם בירושלים בין הלווה – יהודי מכפר כלשהו בטופרכיה אורינה, למלווה – חייל בלגיון העשירי. ייתכן ומדובר ביישוב או כפר מעין זה שנתגלה בשועפט.

מכאן הולכת ומסתברת מדיניות הממשל הרומי בסביבות ירושלים, הכוללת הרחקת היהודים מהעיר עצמה, שבה הוצב עתה דרך קבע מחנה הבלגיון העשירי. זה התפרש בעוד שתי נקודות אסטרטגיות – בנייני האומה (במערב) ורמת רחל (בדרום), וכך הוא חלש

הערות

- 1 עג'מי (מהנדס בטיחות), 'י אוחיון ור' אבו־חלף (מנהלה) ופועלים ממזרח ירושלים.
- 2 זאת בהנחה מצמצמת שהאתר (506x30 מ"ר) נתחם במדרגה העליונה. אם הוא נבנה בטרסות וכלל גם את תחום הכפר הישן, הרי שטחו היה גדול בהרבה.

- 1 החפירה מטעם רשות העתיקות ובמימון חברת מוריה, נוהלה על־ידי רחל בר־נתן, בסיוע: ס' וולף, ג' סולימני, ד' עי מור, צ' גרינהוט, נ' סעיד אגא, א' נגר, ר' כהן־אמין, א' הדד, פ' גנדלמן (מנהלי שטחים), צ' שגיב (צילום שטח), ו' אסמן וז' פירסקי (מידות), נ' זאק (שירטוט) ר' אבו־דיאב ומ' דיאב (עבודות שימור), ס' אל־עמלה (גילוי מתכות), ב'

ביבליוגרפיה

ארובס ב' וגולדפוס ח' 2007
 אתר בנייני האומה: לאופיו זיהויו ומקומו במערך היישובי סביב ירושלים מתקופת הברזל ועד שלהי התקופה הביזנטית, ארץ־ישראל 28 (ספר טדי קולק), עמ' 14-20.
 גרינהוט צ' 1997
 ההתיישבות הכפרית בתחומי ירושלים מהתקופה הרומית הקדומה עד התקופה הביזנטית, בתוך: ש' דר ז' ספראי (עורכים), הכפר הקדום בארץ ישראל, תל אביב, עמ' 147-160.
 זיסו ב' 2001
 הישוב הכפרי בהרי ושפלת יהודה משלהי תקופת הבית השני עד לזכיית מרד בר־כוכבא, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה עברית ירושלים.
 פיקס פ' 1981
 הרכבת שחצתה את ירושלים במלחמת העולם הראשונה, קרדום, 17-16, עמ' 112-116.

קלונר ע' וזיסו ב' 2003
 עיר הקברים של ירושלים בימי הבית השני, ירושלים 2003.
 שחר י' 2000
 מירושלים ל־Orine – תוצאות מלחמת החורבן בהר ירושלים, בתוך: א' פאוסט וא' ברוך (עורכים), חידושים בחקר ירושלים, דברי הכנס השישי, רמת גן, עמ' 187-201.
 שחר י' 2003
 תוצאות מלחמת החורבן באזור ירושלים – העדות הארכיאולוגית, בתוך: א' פאוסט וא' ברוך (עורכים), חידושים בחקר ירושלים, דברי הכנס התשיעי, רמת גן, עמ' 105-121.
 שחר י' 2006
 האם היה יישוב אזרחי בירושלים בין שתי המרידות? בתוך: א' פאוסט וא' ברוך (עורכים), חידושים בחקר ירושלים, דברי הכנס השנים־עשר, רמת גן, עמ' 131-146.